

ΛΕΠΕΤΥΜΝΟΣ

ΜΕΛΕΤΕΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ
ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΓΟΥΝΑΡΗ
ΥΣΤΕΡΗ ΡΩΜΑΪΚΗ, ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ,
ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ
Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΔΟΜΟΣ

LEPETYMNOS

Studies in Archaeology and Art
in memory of Georgios Gounaris

*LATE ROMAN, BYZANTINE,
POSTBYZANTINE PERIOD*

LEPETYMNOS

Studies in Archaeology and Art
in memory of Georgios Gounaris

*LATE ROMAN, BYZANTINE,
POSTBYZANTINE PERIOD*

Edited by

Ath. Semoglou, I.P.Arvanitidou, Em.G. Gounari

K.& M. ANT. STAMOULIS PUBLICATIONS
DOMUS BYZANTINUS

ΛΕΠΕΤΥΜΝΟΣ

Μελέτες Αρχαιολογίας και Τέχνης
στη μνήμη του Γεωργίου Γούναρη

*ΥΣΤΕΡΗ ΡΩΜΑΪΚΗ, ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ,
ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ*

Επιμέλεια

Αθ. Σέμογλου, Ι. Π. Αρβανιτίδου, Εμμ. Γ. Γούναρη

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΔΟΜΟΣ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Θεσσαλονίκη 2018

Επιμέλεια: Αθ. Σέμογλου - Ι. Π. Αρβανιτίδου – Εμμ. Γ. Γούναρη

Τιμητική επιτροπή:

Π. Βοκοτόπουλος

Γ. Βελένης

G. Koch

Α. Μέντζος

Κ. Τσουρής

Οργανωτική επιτροπή:

Α. Σέμογλου

Μ. Παϊσίδου

Ι. Π. Αρβανιτίδου

Α. Γκιόγκη

Σ. Κωνσταντινίδου

Όλα τα δικαιώματα μετάφρασης, αναπαραγωγής και προσαρμογής κατοχυρωμένα για όλες τις χώρες του κόσμου.

Copyright © by ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ – ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΔΟΜΟΣ & Αθ. Σέμογλου – Ι. Π. Αρβανιτίδου – Εμμ. Γ. Γούναρη 2018

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ

Π.Π. ΓΕΡΜΑΝΟΥ – ΙΩ. ΜΙΧΑΗΛ 2

546 22 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Τηλ. 2310-264.748

2310-900.777

69.46.461.460

email : anstamoulis@hotmail.com

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγικό σημείωμα συντακτικής επιτροπής	3
Πρόλογος του Άλκη Χαραλαμπίδη	5
Γεώργιος Γούναρης. Βιογραφικό – Εργογραφία	7
Peter Pilhoffer, Γεώργιος Γούναρης in Philippi. Rückblick auf die Forschung eines halben Jahrhunderts	13
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ	23
Ioanna P. Arvanitidou, Public baths in the Early Byzantine Thessaloniki	25
Ayşe Aydın, St Paul’s church in Tarsus	41
Νικόλαος Γκιολές, Η βυζαντινή ναοδομία της μεταβατικής περιόδου, 7 ^{ος} - μέσα 9 ^{ου} αιώνα	53
Guntram Koch, The church of Saint Mary in Labova/Albania	61
Ευτέρπη Μαρκή, Έργα και ημέρες του Μ. Κωνσταντίνου στη Θεσσαλονίκη...	77
Κώστας Τσουρής, Ύδρευση στρατιωτικών εγκαταστάσεων στη βυζαντινή περιφέρεια (9 ^{ος} - 15 ^{ος} αι.)	91
ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ	109
Πασχάλης Ανδρούδης – Ιωάννης Τσιουρής, Μια «άγνωστη» κτητορική επιγραφή (1528) και οι τοιχογραφίες του Αγ. Αχιλλίου Παλαιόπυργου Τρικάλων	111
Σοφία Δουκατά - Δεμερτζή, Η τοιχογραφία του Βαπτιστηρίου της Βασιλικής Α΄ των Φιλίππων	135

Karin Kirchner, Eine unbekannte kretische Ikone des heiligen Georg in britischem Privatbesitz	153
Χρυσάνθη Μαυροπούλου - Τσιούμη – †Μαρία Καζαμία - Τσέρνου, Ζητήματα και προβληματισμοί από την εικονογράφηση του Αγίου Γεωργίου στη μνημειακή ζωγραφική της Θεσσαλονίκης	167
Νίκος Παζαράς, Παλαιολόγια εικόνα Παναγίας Οδηγήτριας από τον Ιερό Ναό των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στην Πλατεία Ιπποδρομίου Θεσσαλονίκης	191
Μελίνα Π. Παϊσίδου, Αμφιπρόσωπη φορητή εικόνα στην Παναγία Αχειρο- ποίητο Θεσσαλονίκης; Παναγιά Ρευματοκρατόρισα – Σταύρωση	209
Ευαγγελία Παπαθεοφάνους - Τσουρή, Ένθρονη βρεφοκρατούσα Θεοτόκος με δορυφορούντες αρχαγγέλους σε βυζαντινούς ναούς της Δωδεκανήσου. Εικονογραφική προσέγγιση	225
Μαγδαληνή Παρχαρίδου, Τα κειμήλια του Ιερού Ναού του Αγίου Γεωργίου στην Ξυλόπολη. Τα πρώιμα έργα (17 ^{ος} -18 ^{ος} αι.)	239
Αναστασία Σακελλαριάδη, «Νικολάου χείρ...τό επίκλην Ρίτζης...έκ Πελοπόννησον»: ο εικονογραφικός διάκοσμος του ναού του Αγίου Νικολάου στην Πέτρα Λέσβου (1721)	255
Αθανάσιος Σέμογλου, Κλασικά στοιχεία στην εντοίχια ζωγραφική του καθολικού του οσίου Νικάνορα στη Ζάβορδα Γρεβενών και στο έργο του Φράγκου Κατελλάνου	277
Αγγελική Στρατή, Νέα στοιχεία από τη ζωγραφική του Ονούφριου στο ναό των Αγίων Αποστόλων Ελεούσης στην Καστοριά	289
Αναστασία Τούρτα, Η παράσταση «Εις Άδου Κάθοδος» σε εικόνα του εργαστηρίου του Φράγγου Κατελάνου	305
Μαρίζα Τσιάπαλη, Ο ζωγραφικός διάκοσμος του βυζαντινού ναού του Αγίου Δημητρίου Αιανής	321
Αγαθονίκη Δ. Τσιλιπάκου, Νεότερα περί του «εργαστηρίου της Αγιάς» μέσα και από τη συλλογή εικόνων του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού (ΜΒΠ)	335
Χριστόδουλος Χατζηχριστοδούλου, Μεταβυζαντινή φορητή εικόνα του Αγίου Διονυσίου του εν Ολύμπω στη Λάρνακα της Κύπρου	355

Ιωάννης Π. Χουλιάρης, Νέα στοιχεία σχετικά με την παρουσία ζωγράφου της σχολής των Θηβών στην περιοχή του Ζαγορίου Ιωαννίνων κατά τον 16 ^ο αιώνα	361
---	-----

ΓΛΥΠΤΙΚΗ

.....	381
Γιάννης Θεοχάρης, Μέτωπο Αγίας Τράπεζας (;) από την Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης	383
Άννα Μισαηλίδου, Ανοίγματα ειδικής μορφολογίας: Η σύνθεση των "αχλαδόσχημων" φεγγιτών στους ναούς της Χίου	395
Ιωακείμ Παπάγγελος, Περί της προελεύσεως του παλαιοχριστιανικού ανάγλυφου τόξου της Βάλτας Κασσάνδρας	417
Βαρβάρα Ν. Παπαδοπούλου, Ανάγλυφες εικόνες από το Δεσποτάτο της Ηπείρου	435
Κωνσταντίνος Θ. Ράπτης, Μαρμάρيني κιλλίβαντες με ανάγλυφο διάκοσμο στα εγκάρσια τόξα του νάρθηκα της Αχειροποιήτου στη Θεσσαλονίκη ...	453

ΠΟΙΚΙΛΙΑ

.....	467
Γεώργιος Βελένης, <i>Addenda et corrigenda</i> σε δύο ενεπίγραφους βωμούς αυτοκρατορικών χρόνων από τη Μικρά Ασία	469
Σταύρος Γουλούλης, Οι πρώτοι Μάρτυρες και το αρχαίο θέατρο της Λάρισας	487
Σταύρος Ζαχαριάδης, Με αφορμή τη γκρίζα κεραμική των Φιλίππων	499
Νίκος Ζήκος, Αδημοσίευτο Μολυβδόβουλλο Ανδρονίκου Κοντοστεφάνου	521
Σωτήρης Ν. Καδάς, Το Τετραευάγγελο αρ. 52 της Μ. Δοχειαρίου Αγίου Όρους	533
Apostolos G. Mantas, Discrepancies in copying and searching for a lost model: on three miniatures of the Gospel Džruči II	547
Αριστοτέλης Μέντζος, Επιγραφή των Φιλίππων από το αρχείο του Στ. Πελεκανίδη	563

Νικόλαος Μ. Μπονόβας, Επισκευές από χαλκογραφημένες πλάκες παραγωγής χάρτινων εικόνων της Μονής Ξηροποτάμου Άθω (β΄ μισό 19 ^ο αιώνα)	567
Elisabeth Paneli, Von der römischen Ikonographie zum Christentum. Die Entwicklung der Ikonographie der römischen Zwischengoldgläser vom 3. bis zum 5. Jahrhundert n.Chr.	581
Eythymios Rizos, Extramural <i>Regiones</i> and Thracian <i>Proasteia</i> of Constantinople	595
Συντελεστές	609

CONTENTS

Editorial Committee Preface	3
Alkis Charalampidis' Preface.....	5
Georgios Gounaris. Biography	7
Peter Pilhoffer, Georgios Gounaris in Philippi. Review of fifty years of research	13
ARCHITECTURE	23
Ιωάννα Π. Αρβαντιδου, Δημόσια λουτρά στην πρωτοβυζαντινή Θεσσαλονίκη	25
Ayse Aydin, Die Pauluskirche in Tarsus	41
Nikolaos Gkioles, Byzantine church building during the age of transition (7th - 9th century)	53
Guntram Koch, Ο ναός της Κοίμησης στο Λάμποβο της Αλβανίας	61
Euterpi Marki, Works and days of Constantine the Great in Thessaloniki	77
Kostas Tsouris, Water supply of military establishments in the byzantine provinces (9th - 15th century)	91
PAINTING	109
Paschalis Androudīs – Ioannis Tsiouris, Sur une inscription «inconnue» de dédicace (1528) et les fresques de l'église de Saint- Achille à Palaiopyrgos, Trikala	111

Sofia Doukata - Demertzi, The fresco of the baptistery of Basilica A in Philippi	135
Karin Kirchainer, Μία άγνωστη κρητική εικόνα του Αγίου Γεωργίου σε Βρετανική ιδιωτική συλλογή	153
Chrisanthi Mavropoulou - Tsioumi – †Maria Kazamia - Tsernou, Issues on the iconography of St George in the monumental painting in Thessaloniki	167
Nikos Pazaras, Palaiologan icon with Virgin Hodegetria from Sts Constantine and Helen church at Hippodrome square in Thessaloniki	191
Melina P. Paisidou, Billateral icon in the church of the Virgin Acheiropoietos in Thessaloniki: Panagia Revmatokratorissa - Crucifixion	209
Evaggelia Papatheofanous - Tsouri, Le type iconographique de la Vierge Trônant, tenant l'enfant de face sur les genoux, entourée des archanges Michel et Gabriel, aux églises byzantines du Dodécanèse	225
Magdalini Parcharidou, The heirlooms of the church of St George in Xylopoli. The early works (17th - 18th century)	239
Anastasia Sakellariadi, "By the hand of Nikolaos...called Ritzes...from the Peloponnese": the iconographic decoration of the church of Saint Nicholas in Petra, Lesvos (1721)	255
Athanasios Semoglou, Éléments classiques dans les peintures murales du catholicon de Hosios Nikanor à Zavorda et dans l'œuvre de Frangos Catellanos	277
Aggeliki Strati, Nuove ricerche della Chiesa dei Santi Apostoli di Eleousa a Kastoria	289
Anastasia Tourta, The scene of the "Descent into Hades" in an icon from the workshop of Frangos Katelanos	305

Mariza Tsiapali, The wall paintings of the byzantine church of Ayios Dimitrios in Aiani	321
Agathoniki D. Tsilipakou, Latest about the "workshop of Agia" based also on the icon collection of the museum of Byzantine Culture	335
Christodoulos Chatzichristodoulou, Post-byzantine portable icon of St Dionysos at the Mount Olympus in Larnaka, Cyprus	355
Ioannis P. Chouliaras, New evidence concerning the presence of a painter of the "School of Thebes" in the Zagori region (Ioannina) in the 16th century	361

SCULPTURE

.....	381
Giannis Theocharis, An altar front (?) from Hagia Sophia in Thessaloniki	383
Anna Misailidou, Openings of special morphology: the composition of the "pear-shaped" windows at the churches of Chios	395
Ioakeim Papaggelos, On the origin of the Early Christian relief arch of Valta in Cassandra	417
Varvara N. Papadopoulou, Relief icons from the Despotate of Epirus	435
Constantinos Th. Raptis, Marble consoles with relief decoration at the traverse arches of the Acheiropoietos basilica in Thessalonike	453

VARIA

.....	467
Georgios Velenis, <i>Addenda et corrigenda</i> on two inscribed altars of the Imperial Age from Asia Minor	469
Stavros Gouloulis, The first Saint Martyrs and the ancient theater of Larissa	487
Stavros Zachariadis, Regarding the gray ware from Philippi	499

Nikos Zikos, An unpublished lead seal of Andronikos Kontostephanos .	521
Sotiris N. Kadas, The Gospel Book Dochiariu 52 in Mount Athos.....	533
Apostolos G. Mantas, Ασυμφωνίες στην αντιγραφή και αναζήτηση ενός χαμένου προτύπου: σχόλια σε τρεις μικρογραφίες του Ευαγγελίου Džruči II	547
Aristotelis Mentzos, An inscription from Philippi from the archive of Stylios Pelekanidis	563
Nikolaos M. Mponovas, Repairs of copper plates for the production of paper icons belonging to the Monastery of Xeropotamou in Athos (second half of the 19th century)	567
Ελισάβετ Πανέλη, Από τη ρωμαϊκή εικονογραφία στον Χριστιανισμό. Η εξέλιξη της εικονογραφίας των ρωμαϊκών διάχρυσων αγγείων από τον 3 ^ο έως τον 5 ^ο αι. μ.Χ. – Επιγραφές, Παρατηρήσεις	581
Ευθύμιος Ρίζος, Οι εκτός των τειχών ρεγεώνες και τα θρακικά προάστεια της Κωνσταντινούπολης	595
Contributors	609

ΜΙΑ «ΑΓΝΩΣΤΗ» ΚΤΗΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ (1528) ΚΑΙ ΟΙ
ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΧΙΛΛΙΟΥ ΠΑΛΑΙΟΠΥΡΓΟΥ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

Σε ένα χαμηλό βραχώδες ύψωμα, στις βορειοδυτικές παρυφές του χωριού Παλαιόπυργος Τρικάλων (τέως Ζαβλάντια) υπάρχει ένα μικρό οικοδομικό συγκρότημα φρουρικής μορφής της βυζαντινής περιόδου (εικ. 1)¹. Τα οικοδομικά αυτά κατάλοιπα συνδέονται με τη βυζαντινή μονή του Αγίου Γεωργίου των Ζαβλαντίων, η οποία είναι γνωστή μέσα από βυζαντινά και σερβικά χρυσόβουλλα του 14^{ου} αιώνα².

Η κάτοψη του συγκροτήματος έχει σχήμα σχεδόν πεντάπλευρο, με μέγιστες εσωτερικές διαστάσεις 28 x 28 μ. περίπου. Τις κατασκευές (πύργο στα δυτικά, έναν πυλώνα και ένα ναύδριο στο ανατολικό τμήμα), περιβάλλει ένα ισχυρό τείχος, προσδίδοντας στο οικοδομικό σύνολο την εικόνα ενός μικρού μοναστηριού.

Ο μικρός ναός στο εσωτερικό του περιβόλου σήμερα τιμάται στη μνήμη του αγίου Αχιλλίου (εικ. 1). Πρόκειται για ένα δίκωχο δρομικό ξυλόστεγο κτίσμα διαστάσεων 4 x 4 μ., η ανατολική πλευρά του οποίου έχει κατασκευαστεί εξολοκλήρου στο πάχος της ανατολικής τοιχοποιίας του περιβόλου. Νεότερες επεμβάσεις και επικαλύψεις με μπετόν αλλοίωσαν ανεπανόρθωτα την όψη και το εσωτερικό του ναυδρίου³.

Η αρχιτεκτονική και η επιγραφή μελετήθηκε από τον Πασχάλη Ανδρούδη, ενώ ο τοιχογραφικός διάκοσμος από τον Ιωάννη Τσιουρή.

Ευχαριστίες οφείλονται στον κύριο Γεώργιο Βελένη, Ομότιμο Καθηγητή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, για τη βοήθειά του στην προσέγγιση των σωζόμενων επιγραφών.

1. Ανδρούδης 1991, 295-332. Π. Ανδρούδης, Οι ναοί του Αγίου Γεωργίου και Αγ. Αχιλλίου στο χωριό Παλαιόπυργος (Ζαβλάντια) Τρικάλων, *Τρικαλινά* 14 (1994) 167-175.

2. Βλ. Ν. Α. Βέης, Σερβικά και βυζαντιακά γράμματα Μετεώρου, *Βυζαντις* 2 (1910-1911) αρ. 16-20. L. Heuzey, *Excursion dans la Thessalie turque en 1858*, Paris 1927, 97-100. Al. Soloviev και V. Mošin, *Grčke rovelje Srpskich Vladara*, Beograd 1936, αρ. 21, 31, 34. F. Hild, J. Koder, K. Σπανός και Δ. Αγραφιώτης (μτφρ. από τα γερμανικά Γ. Παρασκευάς), Η Βυζαντινή Θεσσαλία. Οικισμοί-τοπωνύμια-μοναστήρια-ναοί (Αφιέρωμα στη Βυζαντινή Θεσσαλία), *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 12 (1987) 52-53. F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des Öströmischen Reiches 565-1453*, München-Berlin 1924-1965, αρ. 2826.

3. Πληροφορίες για την πρότερη κατάστασή του δίδει μια παλαιά αδημοσίευτη φωτογραφία του 1972, του Καθηγητή Νίκου Νικονάνου, τότε Εφόρου Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Θεσσαλίας.

Το φρουριακής μορφής οικοδομικό συγκρότημα, με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα και τις μαρτυρίες των πηγών, έχει ήδη χρονολογηθεί στο διάστημα 1366- 1393/94⁴ και συνδέεται τόσο με τη μονή του αγίου Γεωργίου Ζαβλαντίων όσο και με το ίδιο το χωριό⁵.

Παρά την απουσία επιγραφικής μαρτυρίας στο ναό, σημαντική για την ιστορία του και τον τοιχογραφημένο διάκοσμό του στάθηκε η δημοσίευση μιας κτητορικής επιγραφής που βρισκόταν άλλοτε στο εσωτερικό του. Η καταγραφή της έγινε την 27^η Σεπτεμβρίου του 1838 από τον Θεσσαλό ιστοριοδίφη Αλέξανδρο Οικονομίδη Πέζαρο και αναδημοσιεύτηκε από τον Σωκράτη Κουγέα⁶. Αποτελεί δε τη μόνη γραπτή μαρτυρία για την ανοικοδόμηση και τοιχογράφιση του ναού.

Όπως αναφέρει ο Πέζαρος, η θέση της⁷ βρισκόταν επάνω από τη θύρα εισόδου στο ναό (... ἐπὶ τῆς θύρας τοῦ ναυδρίου παλαιοῦ Μοναστηρίου τοῦ Ἁγίου Μεγαλομάρτυρος Γεωργίου κειμένον ὑπὲρ τὸ χωρίον Ζαυλάντεια ...)⁸. Ο πρώτος στίχος της επιγραφής είναι σε βυζαντινό δωδεκασύλλαβο, ενώ όλο το υπόλοιπο κείμενο είναι σε δεκαπεντασύλλαβο, πολιτικό στίχο:

Οὔτος ὁ ναός, ὄνπερ βροτοῖ ὀρᾶτε
Ἐκπαλαι ἀνηγέρθηκε παρὰ πατέρων θείων
Φθαρεῖς δὲ χρόνῳ τῶ πολλῶ, πάλιν οἰκοδομήθη
Τὰ τείχη μόνον ἄκοσμα ἔκτοτε μέχρι δεῦρο
5 εἰς ὑστερόν τις μοναχὸς Γεράσιμος ζηλώσας
ἐκ τῶν εισοδημάτων του ὦνπερ ἐζωοτρόφει
κόπον καὶ μόχθον ἔδειξε χάριν τῆς ζωγραφίας.
Εὐχεσθε τοῖνυν, ἀδελφοί, τοῖς ἐξ ἀρχῆς πατράσι

---

4. Ανδρούδης 1991, 321.

5. Σε Οθωμανική απογραφή του 1454/55, μεταξύ άλλων κτήσεων των μοναχών των Μετεώρων, καταγράφονται, στην περιοχή των Ζαβλαντίων («Zavlinda»), δύο τσιφλίκια (*çiftlik*), καθώς και ένας αμπελώνας με 40 εργάτες (N. Beldiceanu και P.S. Naştirel, *La Thessalie entre 1454/55 et 1506, Byzantion* 53 [1983] 145). Αξιοσημείωτο είναι ότι από τα 2.500 άσπρα νομίσματα (*akçe*) που είχαν ετήσια έσοδα οι κτήσεις των μοναχών των Μετεώρων, τα 500 προέρχονταν από τον αμπελώνα και γύρω στα 500 ή και παραπάνω από τα δύο τσιφλίκια των Ζαβλαντίων. Μνεία για τα Ζαβλάντια εντοπίζεται και σε οθωμανικά έγγραφα των ετών 1556 και 1569 (I. Αλεξανδρόπουλος, Τα μοναστήρια των Μετεώρων στους δύο πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας, *Τρικαλινά* 4 [1984] 83-84, 87, σημ. 9). Τα συγκεκριμένα μαρτυρούν ότι η Μονή Μεταμορφώσεως των Μετεώρων κατείχε γαίες στον τόπο εκείνο.

6. Κουγέας 1949, 98-115 και ιδιαίτερα 113.

7. Ο χρόνος καταστροφής της κτητορικής επιγραφής του ναού είναι άγνωστος.

8. Κουγέας 1949, 113.

καὶ τοῖς μεταγενέστερον ἄμα τῷ Γερασίμῳ
10 καὶ μνήμης λόγον δι' αὐτοὺς λέγετε ἀενάως
ἵνα ἀξιωθείητε ὁμοῦ μὲ τοὺς δικαίους
καὶ εὗρητε τὸν μάρτυρα Γεώργιον τὸν Μέγαν
ἐν μέλλοντι καὶ ἐν τῷ νῦν πάντοτε βοηθοῦντα
Ἑπτάκις γὰρ χιλιοστῷ τριακοστῷ ἐβδόμῳ
15 ἐγράφη τὸν Ὀκτώβριον καὶ δόξα τῷ Χριστῷ μου
Ἀρχιερεὺς ἦν ὁ ποιμὴν ὁ κύρις Βησσαρίων
ὄνπερ, Χριστέ μου φύλαξον βλάβης παντὸς καὶ ζάλης
ἄτρωτον, ἀσκανδάλιστον εἰς χρόνων περιόδους
Ἀμήν, ἀμήν καὶ γένοιτο, Χριστέ, Θεὲ τῶν ὅλων⁹

Σύμφωνα, λοιπόν, με την επιγραφή, ο παλαιότερος ναός που υπήρχε σε εκείνη τη θέση ανακαινίστηκε «εκ βάθρων» και αγιογραφήθηκε στα 1528. Ο δεύτερος κτήτορας του ναού και χορηγός της τοιχογράφησης, υπήρξε ο μοναχός Γεράσιμος, για τον οποίο δεν υπάρχουν επιπλέον πληροφορίες. Η ιστόρηση πραγματοποιήθηκε την περίοδο που μητροπολίτης Λαρίσης ήταν ο Βησσαρίων Β' (1527-1540), ο μετέπειτα ανακηρυχθείς άγιος¹⁰. Με την φράση « ... ὄνπερ, Χριστέ μου φύλαξον βλάβης παντὸς καὶ ζάλης ἄτρωτον, ἀσκανδάλιστον εἰς χρόνων περιόδους ...», γίνεται έμμεση αναφορά στις περιπέτειες που υπέστη ο Βησσαρίων, ιδιαίτερα όταν κατείχε τη θέση του εξάρχου Σταγών (1521-1527), « ... διὰ τινος χαιρεκάκου καὶ ἀνιέρου Δομετίου καλουμένου ... »¹¹. Επίσης, την ίδια περίοδο (1528/9) υφίσταται η διαμάχη του Μητροπολίτη Λαρίσης με τον Επίσκοπο Ελασσώνος Γρηγόριο, σχετικά με τη δικαιοδοσία στον Τύρναβο. Αποτέλεσμα δε αυτής της διαμάχης είναι το ταξίδι του Βησσαρίωνα στην Κωνσταντινούπολη (1528) και στη Βλαχία (1529)¹². Τέλος, η χρήση της λέξης «ἐζωοτρόφει» για τον μοναχό Γεράσιμο, παραπέμπει, στο ιδιόρρυθμο της μοναστικής ζωής του κτήτορος και στη δυνατότητά του να αυτοσυντηρείται και να έχει προσωπικά έσοδα.

---

9. Κουγέα 1949, 113.

10. Για τον Βησσαρίωνα Α' βλ. Ν. Γιαννόπουλος, Ο πολιούχος άγιος Βησσαρίων, αρχιεπίσκοπος Λαρίσης, *Επετηρίς Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός* 7 (1903) 222-224. Σοφιανός 1992, 177-282.

11. Σοφιανός 1992, 181, σημ. 17.

12. *Άγιος Βησσαρίων, Αρχιεπίσκοπος Λαρίσης και Τρίκκης και Κτήτωρ της Ιεράς Μονής Δουσίκου. Βίος - Ακολουθία*, Τρίκαλα 2014, 43 κ.ε.

Η ύπαρξη της επιγραφής δημιουργεί, ωστόσο, ορισμένα ερωτήματα κυρίως αναφορικά με το ναό στον οποίο αυτή βρισκόταν. Ο Πέζαρος αναφέρει ότι ο ναός ήταν ο Άγιος Γεώργιος, τον περιγράφει ως «ναύδριο» και ότι βρίσκεται «υπέρ του χωριού». Η γεωγραφική θέση και το μέγεθος ταιριάζουν με το ναό που σήμερα τιμάται στον Άγιο Αχίλλιο και ο οποίος βρίσκεται εντός του τειχισμένου βυζαντινού συγκροτήματος (εικ. 1). Ωστόσο, στην περιοχή υπάρχει ναός του Αγίου Γεωργίου¹³ που βρίσκεται στις παρειές του υψώματος Κούκκος, αλλά προς την πλευρά του χωριού Αρδάνι¹⁴. Είναι δηλαδή σχετικά απομακρυσμένος από το χωριό και οπωσδήποτε δεν βρίσκεται «*υπέρ τὸ χωρίον Ζαυλάντεια*». Επιπλέον, ο βυζαντινός αυτός ναός, που φέρει εκτεταμένες μεταγενέστερες αρχιτεκτονικές επεμβάσεις και δεν διατηρεί στο εσωτερικό του τοιχογραφικό διάκοσμο, έχει εσωτερικές διαστάσεις 9,75 x 9,68 μ., γεγονός που τον απομακρύνει από το να θεωρηθεί ως «ναύδριο».

Το σύνολο των παραπάνω στοιχείων (χωροταξικά και κτιριολογικά) μας οδηγούν στην ισχυρή πιθανότητα ο Πέζαρος να αναφερόταν στον Άγιο Αχίλλιο και να ανέγραψε «Άγιος Γεώργιος» είτε από λάθος είτε, το πιθανότερο, επειδή τότε στον άγιο αυτόν τιμώνταν ο ναός. Άλλωστε, όσες φορές στο έργο του ο Πέζαρος αναφέρεται σε πολύ μικρών διαστάσεων ναό τον περιγράφει ως «ναύδριο», ενώ σε μεγαλύτερου μεγέθους ως «ναό»¹⁵.

Στον Άγιο Αχίλλιο ο τοιχογραφικός διάκοσμος διατηρείται μόνο στον ανατολικό τοίχο (εικ. 2), ενώ δεν υπάρχουν ενδείξεις για το τι περιελάμβανε το εικονογραφικό πρόγραμμα στον υπόλοιπο χώρο. Η ύπαρξη της επιγραφής επιβεβαιώνει, ωστόσο, την ύπαρξη της ζωγραφικής στο σύνολο του ναού. Στο τεταρτοσφαιρίο της κόγχης εικονίζεται η Παναγία στον τύπο της Βλαχερνίτισσας, ενώ στην επόμενη ζώνη οι ιεράρχες Γρηγόριος ο Θεολόγος, Βασίλειος, Ιωάννης ο Χρυσόστομος και Αθανάσιος Αλεξανδρείας στέκονται εκατέρωθεν της σκηνής του Μελισμού κρατώντας ειλητά. Στο μέτωπο της κόγχης ιστορούνται ο Ευαγγελισμός και η Ανάληψη του Χριστού. Στην κόγχη της Πρόθεσης αποδίδεται ο άγιος Στέφανος. Τέλος, στον υπόλοιπο χώρο της πρόσοψης, σε δύο ζώνες, εικονογραφούνται ολόσωμοι συλλειτουργούντες καθώς και ιεράρχες σε μετάλλια.

Εκτός από τα καθιερωμένα θέματα Ευχαριστιακού περιεχομένου, που εικονίζονται στην καθιερωμένη τους θέση, η τοποθέτηση του αγίου Στεφάνου στην κόγχη του ανατολικού τοίχου δεν διαφοροποιείται από τη συνήθη εικονογραφική παράδοση¹⁶, όπως

13. Για το ναό βλ. σχετικά Ανδρούδης 1994, 149-161.

14. Βλ. το τοπογραφικό σχέδιο της περιοχής (Ανδρούδης 1994, εικ. 1).

15. Ενδεικτικά βλ. Κουγέας 1949, 113.

16. Α. Μαντάς, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα του Ιερού Βήματος των μεσοβυζαντινών ναών της Ελλάδας (843 - 1204)*, Αθήνα 2001, 164 κ.ε. S. Salaville - G. Novack, *Le rôle du diacre dans la liturgie Orientale*:

και η απόδοση χορείας ολόσωμων Συλλειτουργούντων Ιεραρχών στο μέτωπο, εκατέρωθεν της κόγχης. Τέλος, η απεικόνιση του Ευαγγελισμού και την Αναλήψεως, στο ανώτερο τμήμα, ακολουθεί μία μάλλον παγιωμένη πρακτική σε μονόχωρους, κυρίως, ναούς της παλαιολόγειας αλλά και της πρώιμης μεταβυζαντινής περιόδου τόσο στη Θεσσαλία¹⁷ όσο και στη Μακεδονία¹⁸. Η μη διάσπαση της σκηνής του Ευαγγελισμού δεν είναι συχνή και απαντά σε περιορισμένο αριθμό προγενέστερων έργων¹⁹. Ωστόσο, η συγκεκριμένη επιλογή μπορεί εδώ να θεωρηθεί ως προσαρμογή στην ιδιόμορφη αρχιτεκτονική διαμόρφωση του ανατολικού τοίχου. Τέλος, η απεικόνιση των δύο Προφητών στο μέτωπο του ανατολικού τοίχου του Ιερού παραπέμπει, επίσης, στον Μακεδονικό, κυρίως, χώρο²⁰.

Συμπερασματικά, λοιπόν, η διάρθρωση του εικονογραφικού προγράμματος του ανατολικού τοίχου του Ιερού έλκει την καταγωγή από την αντίστοιχη παράδοση συνήθως μονόχωρων ναών της ύστερης, κυρίως, παλαιολόγειας περιόδου τόσο στη Θεσσαλία όσο και στον ευρύτερο χώρο της Μακεδονίας.

Ως προς τις σκηνές, στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης του Ιερού η **Παναγία** [«Μ(ΗΤΗ)Ρ Θ(Ε)ΟΥ»] (**εικ. 3**) εικονίζεται μετωπική έως τους μηρούς και έχοντας υψωμένα τα χέρια σε στάση δέησης. Ο Χριστός αποδίδεται επίσης μετωπικός, ευλογώντας με τα ανοικτά του χέρια.

Etude d'Histoire et de Liturgie, Paris 1962. Δ. Πάλλας, Μελετήματα Λειτουργικά - Αρχαιολογικά, *ΕΕΒΣ* 24 (1954) 158 κ.ε.

17. Για παράδειγμα, στο παλαιό καθολικό της μονής του Μεγάλου Μετόρου (Georgitsoyanni 1992, pl.11, 33-34) και στο ναό της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στη Δολίχη Ελασσόνας (1515) (Tsiouris 2016, 860 – 861. Για την αρχιτεκτονική βλ. Α. Passali, The Church of the Metamorphosis at Dolichi in Thessaly, *JÖB* 47 [1997] 245 κ.ε.).

18. Πρβλ. παρόμοια ή και παραπλήσια δομή στο ναό των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στην Αχρίδα (G. Subotić, *L'église des saints Constantine et Helene à Ohrid*, Beograd 1971, σχ. 1), στο Dolgaec, στο Velestovo και στο Lesococ (Subotić 1980, σχ. 32, 41 και 78 αντίστοιχα). Βλ., επίσης, παρόμοια διάρθρωση στο καθολικό της μονής της Αγίας Παρασκευής Μονοδενδρίου (1414) (Ε. Τσιγαρίδας, *Καστοριά. Κέντρο ζωγραφικής της εποχής των Παλαιολόγων (1360 – 1450)*, Θεσσαλονίκη 2016, 491, εικ. 412, σχ. 44). Για το ναό βλ. Μ. Αχειμάστου - Ποταμιάνου, Η κτιτορική παράσταση της Μονής της Αγίας Παρασκευής στο Μονοδένδρι της Ηπείρου (1414), *ΔΧΑΕ*, περ.Δ', ΚΔ' (2003) 231-241.

19. Ενδεικτικά, στον Όσιο Ευθύμιο Θεσσαλονίκης (Τσιγαρίδας 2008, 94, εικ. 52), στη μονή Marko (G. Millet - T. Velmans, *La Peinture du Moyen Age en Yougoslavie [Serbie, Mecedoine et Montenegro]*, Fascicule IV, Paris 1969, pl. 82.155) και στο παρεκκλήσιο του Αγίου Βλασίου στη μονή της Μεγίστης Λαύρας (Ε. Τσιγαρίδας, Οι τοιχογραφίες του Αγίου Βλασίου της μονής Μεγίστης Λαύρας στο Άγιον Όρος, *Μακεδονικά* 31 [1997- 8] 99, εικ. 3).

20. Εικονίζονται οι προφύτες Σολομών και ένας αδιάγνωστος. Πρβλ. στον Χριστό Βέροιας (Πελεκανίδης 1973, πιν. 5).

Η απεικόνιση της Θεοτόκου στον τύπο της Βλαχερνίτισσας²¹ απαντάται ήδη διαμορφωμένη στην παλαιολόγεια τέχνη για να γνωρίσει διάδοση κυρίως στον ηπειρωτικό Ελλαδικό χώρο²². Ωστόσο, η απουσία απόδοσης του Χριστού εντός μεταλλίου παραπέμπει σε αντίστοιχες παραστάσεις, κυρίως, του τέλους του 15^{ου} αιώνα, όπως στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη Καστοριάς (1383/4)²³, του Ξένου Διγενή στην Κοίμηση της Θεοτόκου Κάτω Μερόπης Πωγωνίου²⁴, στην Παναγία Ελεούσα Πρεσπών, στο Dolgaec και στο Velestovo²⁵.

Στην αμέσως επόμενη ζώνη ιστορείται ο Μελισμός και οι Συλλειτουργούντες Ιεράρχες (εικ. 3). Στο κέντρο, κάτω από κιονοστήρικτο κιβώριο, εικονίζεται ο Χριστός («Ο ΜΕΛΙΣΜΟΣ») ξαπλωμένος εντός δισκοπότηρου και καλυμμένος με τον Αέρα.

Η απεικόνιση του Χριστού ακολουθεί έναν παγιωμένο εικονογραφικό τύπο²⁶ που απαντά σε ικανό αριθμό μνημείων της Μακεδονίας²⁷. Σε ανάλογο πρότυπο παραπέμπει και η ύπαρξη του κιβωρίου παρόλη την πιθανή απουσία Αγίας Τράπεζας. Δυστυχώς η φθορά της παράστασης δεν επιτρέπει να διαπιστωθεί τόσο η ηλικία του Χριστού όσο και το αν σκεπάζεται πλήρως από τον Αέρα ή έχει εκτός το δεξί του χέρι σε στάση ευλογίας.

Εκατέρωθεν αποδίδονται τέσσερις ολόσωμοι Συλλειτουργούντες Ιεράρχες, όλοι με αρχιερατική ενδυμασία. Στα αριστερά ο άγιος Βασίλειος («Ο ΑΓΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ»)²⁸ (εικ. 4) κρατά ειλητό όπου αναγράφεται: «Ο ΘΕΟΣ 'Ο/ ΘΕΟΣ 'ΗΜΩΝ/ 'Ο ΤΟΝ/ ΟΥΡΑ/ΝΙΟΝ `Α/ΡΤΟΝ ΤΗΝ/ ΤΡΟΦΗΝ/ ΤΟΥ ΠΑΝ/ΤΟΣ ΚΟΣ(ΜΟΥ)»²⁹. Δίπλα του ο άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος («Ο ΑΓΙΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ

---

21. Για τη συγκεκριμένη απεικόνιση βλ. E. Smirnova, Some Contributions to the Iconography of the Blachernitissa. The Study of the Two Russian Icons of the 12th - 13th. Centuries, στο *Λαμπηρόν, Αφιέρωμα στη μνήμη της Ντούλας Μουρίκη*, τ. 2, Αθήνα 2003, 749 κ.ε., όπου και σχετική βιβλιογραφία.

22. Ενδεικτικά βλ. στον Άγιο Αλύπιο Καστοριάς (E. Τσιγαρίδας, Η χρονολόγηση των τοιχογραφιών του ναού του Αγίου Αλυπίου Καστοριάς, στο *ΕΥΦΡΟΣΥΝΟΝ, Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, τ. 2, Αθήνα 1992, εικ. 351), σε μνημεία της FYROM (Subotić 1980, σχ. 15, 32, 42, 68, 78, 84, 109), καθώς και στα καθολικά των μονών Φιλανθρωπινών (M. Αχειμάστου - Ποταμιάνου, *Η μονή των Φιλανθρωπινών και η πρώτη φάση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Αθήνα 1983, 44-45, πίν. 19, 24) και Αναπανσά (Σοφιανός - Τσιγαρίδας 2003, εικ. σελ. 169).

23. Παζαράς 2013, 50 - 51, εικ. 51, με αναφορά και σε άλλα παραδείγματα της εποχής.

24. Βοκοτόπουλος 2014, 148, εικ. 4.

25. Subotić 1980, σχ. 15, 32, 41.

26. Κωνσταντινίδη 2008, 79 κ.ε.

27. Ενδεικτικά στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη (1370-1385) (Κωνσταντινίδη 2008, εικ. 190) και στον Άγιο Νικόλαο της μοναχής Ευπραξίας (1485/6) Καστοριάς (Πελεκανίδης 1953, πίν. 181α).

28. Delehay 1954, 307-310, 364 - 366. *LCI 5* (1974) στ. 337-341, λ. Basilius der Grosse (J. Myslivec).

29. Ευχή της Προθέσεως (Τρεμπέλας 1935, 17.3). Για τα κείμενα που αναγράφονται στα ειλητά των συλλειτουργούντων Ιεραρχών βλ. C. Walter - G. Babić, *The Inscriptions upon Liturgical Rolls in Byzantine*

Ο ΘΕΟΛΟΓΟΣ»)³⁰ (εικ. 4) κρατώντας ειλητό με το κείμενο: «ἘΛΛΑΜ/ ΨΟΝ/ ἘΝ
ΤΑΙΣ ΚΑΡ/ ΔΙΑΙΣ ἩΜΩΝ/ Χ(ΡΙΣΤ)Ε ΤΟ»³¹. Στα δεξιά εικονίζεται με σχεδόν κατε-
στραμμένη την κεφαλή ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος («Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Ο
ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ»)³² (εικ. 3), στο ειλητό του οποίου αναγράφεται: «ΟΥ/ΔΕΙΣ
ἌΞΙΟΣ/ ΤΩΝ/ ΣΥΝΔΕ/ ΔΕΜΕΝΩΝ/ ΤΑΙΣ ΣΑΡΚΙ/ ΚΑΙΣ ἘΠΙ/ ΘΥΜΙΑΙΣ/ ΚΑΙ
ΗΔ(ΟΝΑΙΣ)³³. Ο Ιωάννης συνοδεύεται από τον άγιο Αθανάσιο («Ο ΑΓΙΟΣ ΑΘΑ-
ΝΑΣΙΟΣ»)³⁴ (εικ. 3) που κρατά ειλητό με το χωρίο: «ΣΟΙ ΠΑ/ ΡΑΚΑ/ ΤΙΘΕΜΕ/
ΘΑ ΤΗΝ/ ΖΩΗΝ Η/ ΜΩΝ ΑΠΑΣΑΝ»³⁵.

Η τοποθέτηση των αγίων Βασιλείου και Ιωάννη του Χρυσοστόμου σε προε-
ξάρχουσα θέση ακολουθεί το συνηθέστερο σχήμα στη δομή της σκηνής³⁶ και οφείλεται
στο ότι συνέγραψαν τη Θεία Λειτουργία.

Τέλος, μία άλλη ομάδα συλλειτουργούντων Ιεραρχών εικονίζεται εκατέρωθεν της
κόγχης (εικ. 8). Του αριστερού ομίλου προεξάρχει ο άγιος Διονύσιος ο Αρεοπαγίτης
(«Ο ΑΓΙΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ό άρεοπαγίτης»)³⁷, ο οποίος κρατά ειλητό όπου ανα-
γράφεται: «ΜΕΤΑ ΤΟΥ/ΤΩΝ ΚΑΙ ΗΜΕΙΣ/ ΤΩΝ ΜΑΚΑ/ ΡΙΩΝ ΔΥ/ ΝΑ/ Μ/ Ε/
Ν/ Ω»³⁸. Η απεικόνισή του ως ψεδνού δεν είναι συχνή, καθώς συνήθως, και σύμφωνα

Apse Decoration, *REB* 34 (1976) 269 κ.ε. S. Gerstel, Liturgical Scrolls in the Byzantine Sanctuary, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 35 (1994) 195-204. Κωνσταντινίδη 2008, 144 κ.ε.

30. Delehaye 1954, στ. 421 - 423. *LCI* 6 (1974) στ. 444-450, λ. Gregor von Nazianz, der Theologe (U. Knoblen).

31. Ευχή του Ευαγγελίου (Τρεμπέλας 1935, 53.2).

32. Για τον άγιο βλ. *LCI* 7 (1974) στ. 93-101, λ. Johannes Chrysostomus (Der Goldmundige) von Constantinopel (A. Musseler). Για την εικονογραφία των Τριών Ιεραρχών βλ. Ν. Δρανδάκης, *Εικονογραφία των Τριών Ιεραρχών*, Ιωάννινα 1969. S. Rajić, Representations and the cult of the Three Holy Bishops in Post Byzantine Art, *ZLU* 34-35 (2003) 59-72.

33. Ευχή του χερουβικού ύμνου (Τρεμπέλας 1935, 71.6).

34. Delehaye 1954, 399 – 400. Κωνσταντινίδη 2008, 133, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

35. Χωρίο προερχόμενο από την Προετοιμασία της Θείας Λειτουργίας του αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου (Τρεμπέλας 1935, 125.17). Πρόκειται για μία όχι συχνή αναγραφή κατά τη βυζαντινή εποχή (Κωνσταντινίδη 2008, 226, όπου και σχετικά παραδείγματα).

36. Κωνσταντινίδη 2008, 132.

37. Για την εικονογραφία του αγίου, η απόδοση του οποίου εδώ δεν διαφοροποιείται από την Ερμηνεία (Διονύσιος ο εκ Φουρνά, Ερμηνεία, 154), βλ. C.Walter, Three notes on the Iconography of Dionysius the Areopagite, *REB* 48 (1990) 5 κ.ε. *LCI* 6 (1974) στ. 60-61, λ. Dionysius Areopagita (A. Ritter).

38. Η μνήμη του εορτάζεται στις 3 Οκτωβρίου (Delehaye 1954, 101). Το χωρίο προέρχεται από την ευχή της Αγίας Αναφοράς της Θείας Λειτουργίας του αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου. Το «δυναμένω» θα πρέπει να διορθωθεί στο σωστό «Δυνάμεων».

με την Ερμηνεΐα του Διονυσίου του εκ Φουρνά³⁹, φέρει μακριά κόμη και πλούσια γενειάδα⁴⁰. Αντίθετα, ο τρόπος απόδοσής του εδώ με πλατύ μέτωπο και απουσία κόμης παραπέμπει στην παράδοση περιορισμένου αριθμού έργων της Μακεδονίας, όπως για παράδειγμα στη Studenica⁴¹ και στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη Καστοριάς⁴². Στη συνέχεια εικονίζεται ο άγιος Αχιλλίος Λαρίσης («Ο ΑΓΙΟΣ ΑΧΙΛΕΙΟΣ Λαρίσης») κρατώντας κλειστό Ευαγγέλιο και συνοδευόμενος από το χωρίο: «ΛΑΛΕΙ ΣΑΣ ΑΡΙΣΤΕΙΑΣ ΞΕΝΑΣ/ ΜΝΗΜΗΝ ΕΧΟΥΣΑ ΚΑΙ ΘΑΝΟΝΤΟΣ ΣΟΥ ΠΑΤΕΡ»⁴³. Η απεικόνισή του σε γεροντική ηλικία ακολουθεί την καθιερωμένη απόδοση της μορφής του. Επιπλέον, το ευρύ μέτωπο, ο σκούρδος και ο τρόπος ανάπτυξης της γενειάδας τον συνδέουν με την αντίστοιχη ιστόριση στο παλαιό καθολικό της μονής του Μεγάλου Μετεώρου⁴⁴. Ο χορός των ολόσωμων συλλειτουργούντων συμπληρώνεται από τον άγιο Ελευθέριο επίσκοπο Ίλλυρικού⁴⁵, ο οποίος ευλογεί με το αριστερό χέρι⁴⁶. Συνοδεύεται και αυτός από το χωρίο: «ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΩΣ ΑΔΟΥΛΟΝΟΥΣ ΦΥΣΕΙ/ ΣΠΑΘΑΣ ΘΕΩΡΩΝ, ΟΥΚ ΕΔΟΥΛΟΥΤΟ ΠΛᾶνη»⁴⁷. Τέλος, στα δεξιά της κόγχης του Ιερού εικονίζεται ένας αδιάγνωστος Ιεράρχης μέσης ηλικίας που κρατά και εκείνος κλειστό ευαγγέλιο.

---

39. Διονυσίος ο εκ Φουρνά, Ερμηνεΐα, 154, 268, 291.

40. Βλ., για παράδειγμα, στο καθολικό της μονής της Υπαπαντής Μετεώρων (Σοφιανός - Δεριζιώτης 2011, εικ. 77).

41. M. Živković, Contributions to the Study of the Images of Hierarchs in the Catholicon of Studenica Monastery, *ZRVI* 51 (2014) 217, fig. 2. Κωνσταντινίδη 2008, εικ. 102.

42. Παζαράς 2013, 215, εικ. 53.

43. Η μνήμη του τιμάται στις 15 Μαΐου. Το επίγραμμα προέρχεται από το Συναξάριο του αγίου. Για την εικονογραφία του αγίου βλ. Π. Παπαδημητρίου, Οι απεικονίσεις του αγίου Αχιλλείου στον ελλαδικό χώρο και η διάδοση της τιμής του, *ΔΧΑΕ*, περ.Δ', ΛΔ' (2013) 179 κ.ε. Για τη σημασία της απεικόνισης τοπικών αρχιερέων βλ. Ch. Walter, Portraits of Local Bishops: A Note on their Significance, *ZRVI* 21 (1982) 7 κ.ε.

44. Georgitsoyanni 1992, 81, fig. 17

45. Η μορφή του, με κοντή σκούρα γενειάδα δεν διαφοροποιείται από την ήδη διαμορφωμένη τη βυζαντινή εποχή εικονογραφική του παράδοση. Ενδεικτικά, βλ. στον Ταξίαρχη της Μητροπόλεως Καστοριάς (Πελεκανίδης 1953, πίν. 136α) και στο παλαιό καθολικό της μονής του Μεγάλου Μετεώρου (Georgitsoyanni 1992, 82-83, πίν. 19). Πρβλ. παρόμοια απόδοση του αγίου στη μονή Σταυρονικήτα (Μ. Χατζηδάκης, *Ο Κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης. Η τελευταία φάση της τέχνης του στις τοιχογραφίες της Ιεράς Μονής Σταυρονικήτα*, Άγιον Όρος 1986, 48, πίν. 75). Για τον άγιο Ελευθέριο βλ. Delehay 1954, 307-310. *LCI* 6 (1974) στ. 116-117, λ. Eleutherius von Illyricum (von Aeca) (J. Boberg). *ΘΗΕ* 5, 563-566, λ. Ελευθέριος (Δ. Οικονομίδης). Επίσης, Μ. Εμμανουήλ, Οι τοιχογραφίες του Βυζαντινού ναού του Αγίου Γεωργίου στη Μουρνέ, στο *Η επαρχία του Αγίου Βασιλείου από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου* (Σπήλι – Πλακιάς 19-23 Οκτωβρίου 2008) Ρέθυμνο 2014, Β', 280, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

46. Η καταστροφή μέρους της τοιχογραφίας δεν επιτρέπει να διαπιστωθεί αν ο άγιος κρατά ευαγγέλιο ή ειλητό.

47. Εορτάζει στις 15 Δεκεμβρίου. Το συγκεκριμένο δίστιχο είναι επίγραμμα από το συναξάριό του.

Στα αριστερά της σκηνής του **Ευαγγελισμού**⁴⁸ (εικ. 5), ο ολόσωμος αρχάγγελος Γαβριήλ [«Ο ΑΡΧ(ΑΓΓΕΛΟΣ) ΓΑΒΡΙΗΛ»] κινείται προς την Παναγία με έντονο διασκελισμό. Κρατά κηρύκειο με μαργαριτοστόλιστη απόληξη στο αριστερό χέρι, ενώ τείνει το δεξιό με κίνηση λόγου και ευλογίας. Απέναντί του διατηρείται μόνο μέρος της κεφαλής της Παναγίας, καθώς και η ακτίνα με το Άγιο Πνεύμα σε μορφή περιστέρας, που κατέρχεται προς εκείνη. Το βάθος του επεισοδίου καταλαμβάνεται από πολυόροφα οικοδομήματα που συνδέονται μεταξύ τους με τοίχο.

Η απεικόνιση του αρχαγγέλου με μάτιο και χιτώνα σε συνδυασμό με την έντονη κίνηση παραπέμπει τόσο στην παράδοση έργων του Μακεδονικού χώρου⁴⁹ όσο και σε Κρητικούς ζωγράφους⁵⁰. Ωστόσο ο τύπος των οικοδομημάτων, ειδικά εκείνων πίσω από τον Γαβριήλ, παραπέμπουν σε αντίστοιχης διαμόρφωσης κτήρια σε έργα ζωγράφων, όπως ο Ευστάθιος Ιακώβου στο καθολικό της μονής Μολυβδοσκεκάστου (1536/7)⁵¹ και στο παρεκκλήσιο του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στη Μαυριώτισσα Καστοριάς (1552)⁵².

Η ιστορία της **Αναλήψεως** («Η ΑΝΑΛΗΨΙΣ»)⁵³ (εικ. 6) διαρθρώνεται σε δύο ζώνες. Στην ανώτερη εικονίζεται ο Χριστός σε στρογγυλή δόξα να ευλογεί με το αριστερό χέρι, ενώ στο δεξιό κρατά κλειστό ειλητό. Τη δόξα κρατούν δύο άγγελοι που ίπτανται σε παράλληλη θέση με το έδαφος. Στο κέντρο της κατώτερης ζώνης στέκεται η σχεδόν μετωπική Θεοτόκος έχοντας τα χέρια ελαφρώς υψωμένα. Περιβάλλεται από τους δύο ομίλους των μαθητών, οι οποίοι παρακολουθούν με έντονες κινήσεις. Στον αριστερό όμιλο και πίσω από την Παναγία στέκεται άγγελος Κυρίου κρατώντας κηρύκειο στο δεξιό χέρι, ενώ με το αριστερό δείχνει στον Πέτρο τον αναλαμβανόμενο

---

48. Για την εικονογραφία της σκηνής βλ. Η. Ραπαstavrou, *Recherche iconographique dans l'art byzantin et occidental du XIe au XVe siècle l'Annonciation*, Venice 2007. D. Robb, *The Iconography of the Annunciation in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, *The Art Bulletin* 18 (1936) 480 κ.ε.

49. Ενδεικτικά, στον Άγιο Ευθύμιο Θεσσαλονίκης (1302/3) (Τσιγαρίδας 2008, 94, εικ. 52), στο ναό της Αναστάσεως του Χριστού Βέροιας (Πελεκανίδης 1973, 20 κ.ε., πίν. Β') και στους Αγίους Αποστόλους Τζώτζα Καστοριάς (1547) (Γούναρης 1980, 35, πίν. 5α).

50. Για παράδειγμα, βλ. τη φορητή εικόνα του Νικολάου Ρίτζου στο Σεράγεβο (Χατζηδάκης 1995, εικ. 202), τα βημόθηρα του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών (15ος αι.) (Μ. Αχειμάστου - Ποταμιάνου, *Εικόνες του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα 1998, 140, εικ. σελ. 141) και στα καθολικά των μονών Σταυρονικήτα (Χατζηδάκης 1986, εικ. 81) και Μεγάλου Μετεώρου (Χατζηδάκης - Σοφιανός 1990, εικ. σελ. 115).

51. Ε. Τσιγαρίδας, Μονή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στη Μολυβδοσκεπάστο στην Ήπειρο, στο Β. Κατσαρός - Α. Τούρτα (επιμ.), *Αφιέρωμα στον Ακαδημαϊκό Παναγιώτη Λ. Βοκοτόπουλο*, Αθήνα 2015, εικ. 4.

52. Γούναρης 1981, 12, πίν. 5.

53. Πράξεις Αποστόλων 1.11.

Χριστό. Το βάθος του χώρου ορίζεται από όρη πρισματικής μορφής και ένα δέντρο στο δεξιό άκρο του.

Η δομή της παράστασης δεν διαφοροποιείται ως σύνολο από την καθιερωμένη ήδη τη βυζαντινή εποχή εικονογράφηση του θέματος⁵⁴. Ωστόσο, λόγω της ιδιορρυθμίας του χώρου η απεικόνιση του αναλαμβανόμενου Χριστού έχει μετατοπιστεί ελαφρά προς τα δεξιά. Η μορφή της δόξας του Χριστού σε συνδυασμό με τον αριθμό και τον τρόπο απόδοσης των αγγέλων απαντά ήδη στην ύστερη κομνηνεία τέχνη⁵⁵ για να γνωρίσει στη συνέχεια μία ιδιαίτερη διάδοση ανεξαρτήτως του εικονογραφικού σχήματος του συνόλου της παράστασης⁵⁶.

Η στάση της Θεοτόκου, με τα χέρια ανοικτά μεν αλλά στο ύψος του σώματος, αποτελεί παραλλαγή ενός ευρέως διαδεδομένου εικονογραφικού τύπου⁵⁷ και απαντά ήδη στον 14^ο και 15^ο αιώνα κυρίως σε μνημεία της Κρήτης⁵⁸. Συγχρόνως, η παρουσία μόνο ενός αγγέλου δεν αποτελεί συχνή περίπτωση και συνδέεται άμεσα με τη στάση της Θεοτόκου, παραπέμποντας στο ίδιο εικονογραφικό σχήμα απόδοσης της σκηνης⁵⁹.

---

54. Για την εικονογραφία της σκηνης βλ. Γκιολές 1981, ιδ. 304 κ.ε. *RbK* 2, στ.1224-1256, λ. *Himmelfahrt* (Christi) (K. Wessel). Th. Gouma - Peterson, *A Palaeologan Ascension Icon in the Menil Collection*, στο *Θυμίαμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα*, Αθήνα 1994, τ. I, 107-113. τ. II, 52-59. I. Βαραλής, *Εικόνα με ιδιότυπη παράσταση Ανάληψης*, *ΔΧΑΕ*, περ.Δ', ΙΕ' (1989-90) 161-178, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

55. Ασπρά - Βαρδαβάκη 2003, 218, εικ. 2. Βλ., επίσης, τις φορητές εικόνες του Ανδρέα Ρίτζου στο Τόκιο, του Νικολάου Ρίτζου στο Σεράγεβο (Χατζηδάκης 1995, εικ. 201 και 202 αντίστοιχα) και την αποδιδόμενη στον Ανδρέα Ρίτζο στο Μουσείο του Ελληνικού Ινστιτούτου στη Βενετία (β'μισό 15^{ου} αι.) (Χατζηδάκη 1993, 66, εικ. σελ. 67).

56. Ενδεικτικά, στα καθολικά των μονών Φιλανθρωπινών (Μ. Γαρίδης - Α. Παλιούρας, *Μοναστήρια Νήσου Ιωαννίνων. Ζωγραφική*, Ιωάννινα 1993, εικ. 12), Ντίλιου (Θ. Λίβα - Ξανθάκη, *Οι τοιχογραφίες της Μονής Ντίλιου*, Ιωάννινα 1980, 105 κ.ε., εικ. 40) και Διονυσίου (Ν. Γκιολές, *Οι τοιχογραφίες του καθολικού της μονής Διονυσίου στο Άγιον Όρος*, Αθήνα 2009, 95, εικ. 35).

57. Σύμφωνα με το καθιερωμένο αυτό σχήμα, η Θεοτόκος στέκεται, συνήθως, μετωπική και με τα χέρια ανοικτά εμπρός της, έξω, όμως, από τα νοητά όρια του κορμού, σε στάση δέησης. Ενδεικτικά βλ. τις σκηνές στον Άγιο Νικόλαο του Κασνίτζη Καστοριάς (11^{ου} αι.) (Πελεκανίδης 1953, πίν. 43 α-β) και στο παλαιό καθολικό της μονής του Μεγάλου Μετεώρου (Georgitsoyanni 1992, 173, όπου και σχετικά παραδείγματα). Πρβλ., ωστόσο, παρόμοια της παράστασής μας στάση της Παναγίας σε εικόνα του Ανδρέα Ρίτζου (Χρ. Μπαλτογιάννη, *Η Κοίμηση του Ανδρέα Ρίτζου του Λονδίνου και η εξάρτησή της από τη ζωγραφική και τα ιδεολογικά ρεύματα του 14^{ου} αιώνα*, στο *ΕΥΦΡΟΣΥΝΟΝ, Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, τ. 1, Αθήνα 1991, πίν. 180).

58. Βλ. ενδεικτικά στους ναούς της Παναγίας στον Αλίκαμπο (1315/6), στο Κακοδίκι (1331/2) (V.Tsakmada, *Die Panagia - Kirche und die Erzengelkirche in Kakodiki Werkstattgruppen, Kunst und Kulturhistorische Analyse byzantinischer Wandmalerei des 14. Jhs. auf Kreta*, 161 κ.ε., abb. 13, 35 - 36) και στον Άγιο Γεώργιο Έμπαρου Κρήτης (1436 - 1437) (I. Spatharakis, *Dated Byzantine Wall Paintings of Crete*, Leiden 2011, fig. 164). Η πλήρης απουσία αγγέλων αποτελεί, επίσης, μία όχι ασυνήθιστη πρακτική στη βυζαντινή τέχνη (Ασπρά - Βαρδαβάκη 2003, όπου και σχετικά παραδείγματα. Επίσης, Γκιολές 1981, 315 κ.ε.).

59. Βλ. την προηγούμενη υποσημείωση.

Τέλος, από την ίδια πηγή πρόσληψης προέρχονται και οι στάσεις των Αποστόλων⁶⁰.

Συμπερασματικά, λοιπόν, η σκηνή αποδίδεται με ένα εικονογραφικό σχήμα όχι συχνό στις λεπτομέρειές του που, ωστόσο, αποτελεί παραλλαγή του ευρέως διαδεδομένου σχήματος των ζωγράφων της Κρητικής Σχολής.

Από τους ολόσωμους αγίους, ο άγιος **Στέφανος** («Ο ΑΓΙΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ») (εικ. 7), αποδίδεται μετωπικός με ενδυμασία διακόνου, να κρατά στο αριστερό χέρι πολύπλευρη λιβανθήκη κοσμημένη με πολύτιμους λίθους, ενώ έχει το δεξί κατεβασμένο παράλληλα στο σώμα.

Η απεικόνιση του μετωπικού αγίου⁶¹ δεν διαφοροποιείται από την εικονογραφική παράδοση της μορφής του, όπως και η ναόσχημη λιβανωτίδα που κρατά. Μάλιστα, σε παρόμοια στάση απαντάται ήδη στο παρεκκλήσιο του Αγίου Δημητρίου της μονής Ξενοφώντος⁶² μαρτυρώντας τη χρονική διάδοση και τυποποίησή της.

Επίσης, ο προφήτης **Σολομών** («Ο ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΣΟΛΟΜΩΝ»), με σχεδόν κατεστραμμένο και καλυμμένο από την οροφή πρόσωπο, εικονίζεται μετωπικός. Έχει το αριστερό χέρι σε χειρονομία ομιλίας ενώ με το αριστερό κρατά ανεπτυγμένο ειλητό όπου αναγράφεται: «ΑΥΤΗ Υ ΠΥ/ΛΙ ΤΟΥ Κ(ΥΡΙΟ)Υ/ ΔΙΚΑΙΟΙ/ ΕΙΣΕΛΕΥ/ ΣΟΝΤΑΙ/ ΕΝ ΑΥ/ ΤΗ»⁶³.

Η απεικόνιση του Σολομώντα με μαργαριτοποίκιλη στολή παραπέμπει στην παράδοση ιστόρισης προφητών στον Μακεδονικό, κυρίως, αλλά και στον Θεσσαλικό χώρο, όπως, για παράδειγμα στο καθολικό της μονής της Υπαπαντής Μετεώρων (1366/7)⁶⁴, στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη Καστοριάς (1383/4)⁶⁵ και στην Παναγία Τορνικίου Γρεβενών (β' μισό 15^{ου} αι.)⁶⁶. Το κείμενο, όμως, που υπάρχει στο ειλητό ανήκει στον προφήτη Δαβίδ, πρακτική όχι άγνωστη στη βυζαντινή παράδοση⁶⁷.

60. Πρβλ. τις στάσεις στη φορητή εικόνα του Ανδρέα Ρίτζου (;) (Χατζηδάκη 1993, 66, εικ. σελ. 67) και στο καθολικό της μονής του Μεγάλου Μετεώρου (Χατζηδάκης - Σοφιανός 1990, εικ. σελ. 147).

61. Για το θέμα της αμφίσεσης στις απεικονίσεις των διακόνων στο Ιερό βλ. G. Jerphanion, L'attribut des diacres dans l'art chrétien du moyen âge en Orient, στο *Εις μνήμην Σπ. Λάμπρου*, Αθήνα 1935, 403 κ.ε.

62. Ε. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες της περιόδου των Παλαιολόγων σε ναούς της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1999, εικ. 47. Πρβλ. παρόμοιο εικονογραφικό τύπο στο καθολικό της μονής Αναπαυσά (Σοφιανός - Τσιγαρίδας 2003, εικ. σελ. 187) και στο παρεκκλήσιο του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στη Μαυριώτισσα Καστοριάς (Γούναρης 1981, 52, πίν. 4).

63. Ψαλμός 117.

64. Σοφιανός - Δεριζιώτης 2011, εικ. 12.

65. Παζαράς 2013, εικ. 51.

66. Ε. Τσιγαρίδας, Παρατηρήσεις στις τοιχογραφίες του καθολικού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Τορνίκι Γρεβενών (1481/2), *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', ΛΗ' (2017) 168.

67. Η απεικόνιση προφητών που κρατούν ειλητά, τα κείμενα των οποίων δεν ανήκουν στους ίδιους, δεν είναι ξένη στη βυζαντινή παράδοση. Για το θέμα βλ., ενδεικτικά, Τ. Παπαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος του*

Τέλος, στο μέτωπο της πρόσοψης εικονίζονται σε μετάλλια πέντε ιεράρχες φέροντας αρχιερατική ενδυμασία (εικ. 9). Ο πρώτος, αδιάγνωστος, είναι στραμμένος προς τα αριστερά, ευλογεί με το δεξιό χέρι ενώ στο άλλο κρατά κλειστό ευαγγέλιο. Δίπλα του, ο άγιος Σωφρόνιος «Ο ΑΓΙΟΣ ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ Ιεροσολύμων», σε μέση ηλικία με οξύλυκτη γενειάδα, κρατά και αυτός ευαγγέλιο⁶⁸. Ο άγιος Μελέτιος («Ο ΑΓΙΟΣ ΜΕΛΕΤΙΟΣ») είναι στραμμένος προς τα αριστερά, κρατά και αυτός ευαγγέλιο και ευλογεί με το δεξιό χέρι⁶⁹. Στην ίδια στάση αποδίδεται και ο άγιος Σπυρίδωνας («Ο ΑΓΙΟΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ τριμυθούντος») οι οποίοι φέρει τον χαρακτηριστικό του σκούφο⁷⁰. Δίπλα του ιστορείται κατεστραμμένος κατά το ήμισυ, ο άγιος Πρόκλος («ΠΡΟΚΛΟΣ Κωνσταντινουπόλεως»)⁷¹.

Για την ολοκλήρωση, λοιπόν, του διακόσμου εργάστηκαν δύο ζωγράφοι, των οποίων η εργασία είναι διακριτή και αναγνωρίσιμη. Έτσι, στον πρώτο ζωγράφο (Α) μπορεί να αποδοθεί η τοιχογράφηση των δύο κογχών καθώς και του συνόλου, σχεδόν, της πρόσοψης του ανατολικού τοίχου (εικ. 3 - 7). Αντίθετα, στο έργο του δεύτερου (Β) ζωγράφου εντάσσονται οι πέντε ολόσωμοι Συλλειτουργούντες Ιεράρχες στην πρόσοψη του Ιερού και η υπερκείμενη αυτών ζώνη αγίων σε μετάλλια (εικ. 8 - 9).

Τα εικονογραφικά στοιχεία του έργου του πρώτου ζωγράφου μαρτυρούν επιρροή κυρίως κρητικών έργων, ενώ μικρότερη φαίνεται εκείνη της τοπικής παράδοσης, κυρίως μέσα από τη σκηνή του Μελισμού.

Ως προς τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά, ο πρώτος (Α) ζωγράφος διακρίνεται για την απόδοση ψιλόλιγων και εύρωστων σωμάτων καθώς και για την εμφανή κίνηση αυτών. Επιδεικνύει ιδιαίτερη επιμέλεια στην απόδοση των φυσιογνωμικών χαρακτηριστικών των μορφών. Το πλάσιμο στα πρόσωπα χαρακτηρίζεται από τη χρήση φωτοσκιάσεων και τον περιορισμό των χρωματικών διαβαθμίσεων.

Στο αποσπασματικό σύνολο των τοιχογραφιών, οι μορφές, άλλοτε ραδινές

τρούλλον των ναών της παλαιολόγιας περιόδου (1261 - 1453) στη Βαλκανική χερσόνησο και την Κύπρο, Αθήνα 2001, 170 και σποραδικά.

68. Η μνήμη του τιμάται στις 11 Μαρτίου (Delehaye 1954, 527-528. *LCI* 8 (1974) στ. 385, λ. Sophronius von Jerusalem (G. Kaster). Η απεικόνισή του ως «μυζαιπόλιου, όξυγένη», συμφωνεί με την περιγραφή του Διονυσίου του εκ Φουρνά (Ερμηνεία 1909, 155, 167, 268, 291).

69. Πρόκειται για τον άγιο Μελέτιο Αντιοχείας του οποίου η μνήμη τιμάται στις 12 Φεβρουαρίου (Delehaye 1954, 459). Βλ. επίσης, *LCI* 8 (1974) στ. 2, λ. Meletius von Antiochien (G. Kaster).

70. Εορτάζει στις 12 Δεκεμβρίου (Delehaye 1954, 303). Για τον άγιο, ο οποίος εδώ δεν διαφοροποιείται από την εικονογραφική παράδοση της μορφής του, βλ. *LCI* 8 (1974) στ. 387-389, λ. Spyridon (Spiridon) von Trimithon (C. Weigert). Κωνσταντινίδη 2008, 136. Για τον βίο του βλ. Ι. Μπίθα, Παρατηρήσεις στον εικονογραφικό κύκλο του αγίου Σπυρίδωνα, *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', ΙΘ' (1996 - 1997) 151 κ.ε.

71. Εορτάζει στις 2 Νοεμβρίου (Delehaye 1954, 240). Επίσης βλ. *LCI* 8 (1974) στ. 228, λ. Proklus von Konstantinopel (C. Weigert).

(αρχάγγελος στον Ευαγγελισμό, Απόστολοι στη Ανάληψη) (εικ. 5 - 6) και άλλοτε βραχύσωμες (Συλλειτουργούντες Ιεράρχες) (εικ. 3) μαρτυρούν την ικανότητα του ζωγράφου να προσαρμόζεται στους περιορισμούς των επιφανειών.

Τα πρόσωπα, ωοειδή και επιμήκη, καλύπτονται με ωχρορόδινα σαρκώματα. Η μετάβαση των χρωματικών τόνων πραγματοποιείται με καστανές πλατιές πινελιές, που τοποθετούνται παράλληλα επάνω στο περίγραμμα του προσώπου. Παράλληλα, τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά ορίζονται με λεπτές γραμμές (αμυγδαλωτοί οφθαλμοί, τοξωτά φρύδια, μακρόστενη μύτη, μικρά χείλη), όπως, επίσης, και η απόδοση της κόμης (εικ. 3 - 4). Η απουσία έντονων φωτοσκιάσεων και η λιτότητα των χρωματικών μέσων στο πλάσιμο του προσώπου οδηγεί μεν σε ένα επιπεδόγλυφο αποτέλεσμα αλλά συγχρόνως παραπέμπει σε τρόπους που έλκουν την καταγωγή από την παράδοση της ζωγραφικής του 14^{ου} αιώνα⁷², όπως αυτή επιβίωσε κατά τον 15^ο στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας αλλά και της Θεσσαλίας⁷³. Μάλιστα αυτοί οι κοινοί τόποι αλλά και ορισμένες προσωπογραφικές ομοιότητες⁷⁴ συνδέουν το ζωγάφο με εντοίχια έργα της περιοχής, όπως ο ναός του Γενεσίου της Θεοτόκου στο Βρυζόστι Ελασσόνας (1514/5)⁷⁵ και η Μεταμόρφωση του Σωτήρος Δολίχης (1516). Τα ενδύματα στις σκηνές περιγράφουν το σώμα, μέσα από μία έντονη πτυχολογία η οποία, όμως, είναι άνευρη και σχηματοποιημένη. Αντίθετα, στους Συλλειτουργούντες Ιεράρχες τα ενδύματα καλύπτουν πλήρως το σώμα και η μόνη κίνηση που διαφαίνεται είναι εκείνη που δημιουργείται από τις χειρονομίες αλλά και τα ανεπτυγμένα ειλητά. Ειδικά για τα τελευταία, η ιδιαίτερη μορφολογία εκείνων (εικ. 4) που κρατούν οι άγιοι Ιωάννης ο Χρυσόστομος και Γρηγόριος ο Θεολόγος απαντώνται προηγουμένως στο έργο του Ξένου Διγενή στην Κάτω Μερόπη Πωγωνίου⁷⁶, ενώ η ιδιόμορφη ανάπτυξη εκείνου που κρατά ο άγιος

72. Ενδεικτικά στη Dečani. Βλ. M. Marković, On the iconography of the Military Saints in Eastern Christian art and the Representations of Holy Warriors in the monastery of Dečani, in V. Djurić (επιμ.), *Mural Painting of Monastery of Dečani. Material and Studies*, Serbian Academy of Sciences and Arts, Monographs Book DCXXXII, Beograd 1995, 567 κ.ε.

73. Βλ. στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη Καστοριάς (Παζαράς 2013, 41), στο παλαιό καθολικό της μονής του Μεγάλου Μετεώρου (Georgitsoyanni 1992, pl. 96-97), στο ασκηταριό του Οσίου Νικάνορος στη Ζάβορδα (τέλη 15^{ου} αι.) (Μ. Τσιάπαλη – Ε.-Στ. Τριβυζά, *Η σκήτη του Οσίου Νικάνορος στη Ζάβορδα Γρεβενών*, Θεσσαλονίκη 2016).

74. Χαρακτηριστική είναι η ομοιότητα των αγγέλων και των Αποστόλων στη σκηνή της Αναλήψεως με τις αντίστοιχες μορφές (αδημοσίευτες) στο Ιερό του ναού της Μεταμορφώσεως Δολίχης Ελασσόνας (1516) (Tsiouris 2016, 860-861).

75. Ι. Τσιουρή, Στο μεταίχμιο δύο εποχών. Οι τοιχογραφίες του ναού του Γενεσίου της Θεοτόκου στο Βρυζόστι Ελασσόνας (1515/1522), *ΑΕΘΣΕ* 5 (2015), Περιλήψεις Ανακοινώσεων, 49. Για την αρχιτεκτονική του ναού βλ. Α. Πασαλή, *Ναοί της Επισκοπής Δομνίκου και Ελασσόνας. Συμβολή στη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 2003, 111 κ.ε.

76. Βοκοτόπουλος 2014, εικ. 8.

Βασίλειος έλκει την καταγωγή από επιβίωση σπάνιων προτύπων του 14^{ου} αιώνα⁷⁷.

Στην ίδια πηγή πρόσληψης παραπέμπει η τριχρωμία του κάμπου στις ολόσωμες μορφές, καθώς παρόμοιος τόπος απαντάται κυρίως σε έργα του Μακεδονικού και Θεσσαλικού χώρου ήδη από τον 14^ο αιώνα⁷⁸.

Τέλος, το κόσμημα⁷⁹ είναι περιορισμένο σε μία ταινία φυτικού διακόσμου στο εσωρράχιο του τόξου της κόγχης που εικονίζεται ο άγιος Στέφανος (εικ. 7). Αποτελείται από ανεπτυγμένα άνθη και βλαστούς φυτών που ελίσσονται σε ημικυκλική τροχιά και εγγράφονται σε ρόμβο, με λευκό κάμπο, τονίζοντας περαιτέρω το σχήμα. Πρόκειται για διακοσμητικό σχέδιο απαντώμενο σε παραπλήσια μορφή κατά τη βυζαντινή εποχή⁸⁰ ενώ παρόμοιο σχήμα απαντάται και σε έργα ζωγράφων της Κρητικής Σχολής⁸¹.

Αντίθετα, στο έργο του δεύτερου ζωγράφου (εικ. 8 - 9) οι μορφές είναι στιβαρές, κυριαρχούν με τον όγκο τους και συγχρόνως αποδίδονται με μία αδιόρατη κίνηση. Χαρακτηριστικό τόσο των ολόσωμων αγίων όσο και εκείνων σε μέταλλα αποτελεί η στενόμακρη, μη συμμετρική, απόδοση του μετώπου της κεφαλής, στοιχείο απαντώμενο, αν και όχι συχνά, σε έργα του 15^{ου} αιώνα στη Μακεδονία⁸², τη Θεσσαλία⁸³ αλλά και στην Ήπειρο⁸⁴. Στην ίδια πηγή πρόσληψης θα πρέπει να αναζητηθούν η γραμμικότητα και το ανάγλυφο του πλασίματος του προσώπου, στοιχεία που αναγνωρίζονται επίσης σε άλλα σύγχρονα έργα της περιοχής, όπως ο ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στη Δολίχη Ελασσόνας (1516)⁸⁵. Ιδιαίτερη, επίσης, επιμέλεια δίδεται στην απόδοση της κόμης και της γενειάδας αλλά και της ενδυμασίας, παρά τη σχηματοποι-

---

77. Ενδεικτικά, στον Άγιο Ανδρέα στην Treska (1388/9) (Κωνσταντινίδη 2008, εικ. 22).

78. Πρβλ. στο καθολικό της μονής της Υπαπαντής Μετεώρων (Σοφιανός - Δεριζιώτης 2011, εικ. 93) και στο παλαιό καθολικό της μονής του Μεγάλου Μετεώρου (Georgitsoyanni 1992, pl. 92, 95, 96, Χατζηδάκης - Σοφιανός 1990, εικ. σελ. 91).

79. Για το κόσμημα βλ., ενδεικτικά, Α. Σέμογλου, Ο καλλιτεχνικός «Δυϊσμός» στην εντοίχια εκκλησιαστική ζωγραφική του 16^{ου} αιώνα στην Ελλάδα. Συμβολή στη μελέτη του γραπτού κοσμήματος, ΔΧΑΕ, περ. Δ', ΚΒ' (2001) 287-296, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

80. Βλ. στο παρεκκλήσιο του Αγίου Ευθυμίου Θεσσαλονίκης (Τσιγαρίδας 2008, εικ. 26).

81. Ενδεικτικά, στη Λιτή του καθολικού της μονής Δοχειαρίου (Α. Μπεκιάρης, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του νάρθηκα και της λιτής της μονής Δοχειαρίου (1568)*, Ιωάννινα 2012, δακτυλογραφημένη διδ. διατριβή, πίν. iv). Πρβλ. παραπλήσιο σχήμα σε ξυλοδοκό στο καθολικό της μονής του Μεγάλου Μετεώρου (Χατζηδάκης - Σοφιανός 1990, εικ. σελ. 141).

82. Ενδεικτικά, στο σπήλαιο της Θεοτόκου στη Μεγάλη Πρέσπα Βλ. P. Thomo, *Byzantine Monuments on Great Prespa, Byzantine Macedonia. Art, Architecture and Hagiography*. Papers from the Melbourne Conference (Melbourne, July 1995), Melbourne 2001, fig. 223.

83. Πρβλ. μεμονωμένες μορφές στο παλαιό καθολικό της μονής του Μεγάλου Μετεώρου (1483) (Georgitsoyanni 1992, pl.17, 23, 100).

84. Βλ. τις απεικονίσεις ολόσωμων ιεραρχών στο ναό της Παναγίας στην Κάτω Μερόπη Παγωνίου (1490) Βοκοτόπουλος 2014, 179, εικ. 29-31.

85. Tsiouris 2016, 860-861.

ηση αυτής. Τα ιερατικά άμφια αλλά και οι σταχώσεις των κωδίκων φέρουν πολυτελή διακόσμηση πολύτιμων λίθων, στοιχείο και αυτό της επιρροής παλαιότερων τάσεων της ζωγραφικής της Μακεδονίας αλλά και του Εργαστηρίου της Καστοριάς. Επίσης, από την ίδια πηγή πρόσληψης προέρχεται τόσο η πολλαπλή έκκεντρη δόξα στα φωτοστέφανα των αγίων⁸⁶ όσο και ο άνθινος διάκοσμος ανάμεσα στα μετάλλια⁸⁷ (εικ. 9). Ωστόσο, τα χαρακτηριστικά του διακόσμου μαρτυρούν επιβιώσεις που χαρακτηρίζονται από μία αδυναμία στην εκτέλεση και μία μανιεριστική εκζήτηση σε σχέση με τα στοιχεία της παράδοσης στην οποία στηρίζεται ο ζωγράφος.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τις εικονογραφικές και τεχνοτροπικές παρατηρήσεις, ο διάκοσμος του Αγίου Γεωργίου αθροίζεται από δύο διακριτά μέρη, όπου εργάστηκαν ισάριθμοι ζωγράφοι, χωρίς την επέμβαση του ενός στο έργο του άλλου. Τα εικονογραφικά και τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά των τοιχογραφιών τοποθετούν τη χρονολόγησή τους στις πρώτες δεκαετίες του 16^{ου} αιώνα.

Η δομή του εικονογραφικού προγράμματος, σε συνδυασμό με το διακριτό έργο του κάθε ζωγράφου, δημιουργεί ένα ανομοιογενές καλλιτεχνικά σύνολο, στο οποίο, όμως, επιβιώνουν δύο διαφορετικές παραδόσεις του γεωγραφικού χώρου της δυτικής Θεσσαλίας και της Μακεδονίας. Στην κατώτερη ζώνη με τους ολόσωμους Ιεράρχες παρατηρείται επιβίωση επιρροών του Εργαστηρίου της Καστοριάς σε συνδυασμό με επιβιώσεις προγενέστερων τάσεων του 14^{ου} κυρίως αιώνα. Η διαπίστωση αυτή δεν απομακρύνεται από τα δεδομένα της περιοχής, καθώς και σε κοντινές περιοχές της βόρειας Θεσσαλίας παρατηρείται την ίδια εποχή εργασία ζωγράφων με παραπλήσια χαρακτηριστικά⁸⁸. Αντίθετα, στο έργο του έτερου ζωγράφου αναγνωρίζεται μία εικονογραφική, κυρίως, επιρροή της Κρητικής Σχολής. Συγχρόνως διαπιστώνεται μία τάση προσαρμογής στα νέα καλλιτεχνικά δεδομένα της εποχής σε συνδυασμό, ωστόσο, με τη συνέχεια παλαιότερων τύπων. Ανιχνεύονται δε ορισμένες ομοιότητες με τη ζωγραφική κυρίως του Ιερού στη Μεταμόρφωση Δολίχης (1516) αλλά και με μεταγενέστερα έργα που εμπεριέχουν παραπλήσια μορφολογική δομή τεχνοτροπικών και εικονογραφικών χαρακτηριστικών, όπως ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος Ραψάνης (1546)⁸⁹ και

---

86. Ενδεικτικά, στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη Καστοριάς (Παζαράς 2013, 41) και στο παλαιό καθολικό της μονής του Μεγάλου Μετεώρου (Georgitsogianni 1992, pl. 77-79). Πρβλ. την, σχεδόν, ίδια δομή στους Αγίους Αποστόλους Τζώτζα Καστοριάς (Γούναρης 1980, πίν. 13α-15β).

87. Βλ. παρόμοιο σχέδιο στο παλαιό καθολικό του Μεγάλου Μετεώρου (Georgitsogianni 1992, fig. 90). Πρβλ. παρόμοια διακόσμηση στην ασπίδα του αγίου Δημητρίου στο ναό του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου Ραψάνης (1546) (Τσιουρής 2015, 502).

88. Βλ. στους ναούς της Παναγίας στο Βρυζόστι Ελασσόνας (1515), της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Δολίχης (1516) και του Αγίου Αθανασίου στον Ευαγγελισμό Ελασσόνας (1521) (αδημοσίευτο μνημείο).

89. Τσιουρής 2015, 45 κ.ε.

ο Άγιος Γεώργιος (Γεωργούλης) Δομένικου Ελασσόνας (β' μισό 16^{ου} αιώνα)⁹⁰. Η αναγνώριση αυτή κοινών στοιχείων δεν οριοθετεί το έργο του συγκεκριμένου ζωγράφου, αλλά προσδιορίζει την περαιτέρω ανάπτυξη των χαρακτηριστικών του έργου του σε μία εποχή που στην περιοχή εργάζονται εκπρόσωποι των δύο κυρίαρχων Σχολών του 16^{ου} αιώνα.

Λόγω της έλλειψης περαιτέρω στοιχείων δεν μπορεί να διαπιστωθεί με ασφάλεια αν η ζωγραφική παραγματοποιήθηκε την ίδια χρονική περίοδο ή υπάρχει απόσταση μεταξύ των δύο ζωγράφων. Ακόμη, όμως, και αν ισχύει το δεύτερο, η χρονική αυτή απόσταση δεν πρέπει να είναι πολύ μεγάλη καθώς, εκτός των τεχνοτροπικών και εικονογραφικών παρατηρήσεων που τοποθετούν τους δύο ζωγράφους στην ίδια περίοδο, τόσο η δομή του προγράμματος όσο και το ενιαίο της επιφάνειας εργασίας αλλά και η επεξεργασία αυτής μαρτυρούν το ενιαίο του προγράμματος τοιχογράφησης του ναού.

Συμπερασματικά, στη μικρή επιφάνεια συνυπάρχουν δύο ενδιαφέρουσες τάσεις της ζωγραφικής τη συγκεκριμένη εποχή. Η πρώτη αντιπροσωπεύει μία μανιεριστική εκδοχή της ζωγραφικής του προηγούμενου αιώνα σε όμορες περιοχές. Αντίθετα, η δεύτερη μαρτυρά την προσπάθεια διατήρησης των κύριων κατακτήσεων της προηγούμενης εποχής μέσω της ανανέωσης και της ώσμωσης με στοιχεία ξένα προς ό,τι οι κητορες γνώριζαν ως κυρίαρχη παράδοση. Η σύνδεση, τέλος, της χαμένης σήμερα κτητορικής επιγραφής (1528) με το συγκεκριμένο ναό επιβεβαιώνει, επίσης, τη χρονολόγηση του τοιχογραφικού διακόσμου στη συγκεκριμένη περίοδο.

Abstract

SUR UNE INSCRIPTION «INCONNUE» DE DÉDICACE (1528) ET LES FRESQUES DE L'ÉGLISE DE SAINT-ACHILLE À PALAIOPYRGOS, TRIKALA

La petite église de Saint Achille, initialement dédiée à Saint Georges, fut établie à l'intérieur d'une enceinte monastique byzantine, au-dessus du village actuel de Palaiopyrgos (l'ancien Zavlantia). Il s'agit d'une église à nef unique, dont les deux conques du sanctuaire furent creusées dans l'épaisseur du mur oriental de l'enceinte. Cet ensemble, associé au monastère de Saint-Georges de Zavlantia, enferme aussi un pylône et une tour ruinée, tous datés de la période 1366-1393.

---

90. Ε.- Στ. Τριβυζά., Παρατηρήσεις στην πρώτη φάση της ζωγραφικής του Αγίου Γεωργίου (Γεωργούλη) Δομένικου Ελασσόνας, *ΑΕΘΣΕ* 4 (2015), τ. Α', 487 κ.ε.

En 1838, un certain Pezaros, amateur Thessalien transcrit parmi d'autres inscriptions une inscription de dédicace des fresques de la «petite église de l'ancien monastère de Saint-Georges établi au-dessus du village de Zavlantia». Cette inscription, de nous jours perdue, mais publiée par S. Kougeas, se trouvait «au-dessus de la porte de la petite église». Son texte nous donne d'informations sur le donateur des fresques, un certain moine Gerasimos, au temps du Métropolite de Larisa Bessarion II et comportait la date 1528. Tous les indices témoignent en faveur de l'identification de la petite église dont parle l'inscription avec l'église actuelle de Saint Achille dans l'enceinte monastique de Palaiopyrgos.

La décoration peinte de l'église de Saint Achille est conservée seulement sur le mur Est du sanctuaire. Dans l'abside figure la Vierge au type iconographique de «Blachernitissa», le Mélismos et les Évêques de la Communion. Sur la partie supérieure du mur figure l'Annonciation de la Vierge et l'Ascension. La conque de la prothèse est décorée avec la figure de saint Étienne l'archidiacre. Le reste de la surface du mur Est figure, peints dans deux registres superposés, des saints évêques en pied (en bas) et plus haut des évêques en buste, inclus dans des médaillons.

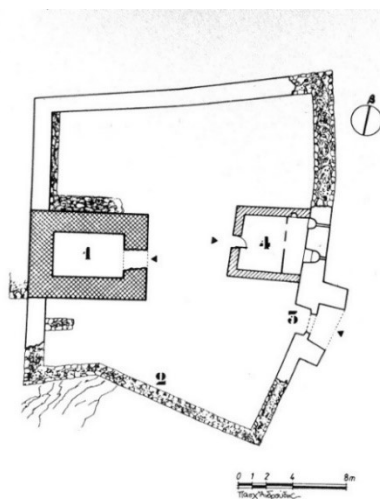
Dans la peinture de cette petite église on s'aperçoit, en même temps, deux principales tendances de la peinture murale de l'époque; la première représente une version maniériste de la peinture du siècle antérieur dans des régions voisines. Au contraire, la deuxième tendance témoigne de l'effort pour la conservation des données de la période antérieure à travers la rénovation, aussi bien que l'osmose de ceux que les fondateurs connaissaient comme tradition courante avec d'éléments étranges. La peinture de notre église, pourrait être datée, d'après les données iconographiques et artistiques, des premières décennies du XVIe siècle. L'association que nous proposons, de l'inscription perdue de 1528 avec la petite église au-dessus du village de Palaiopyrgos pourrait bien affirmer, d'une manière plus précise, la datation de son décor peint.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

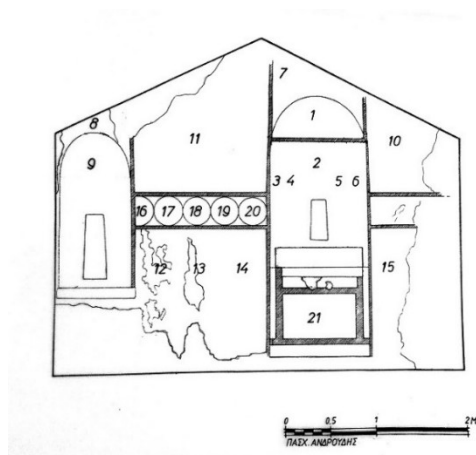
- Ανδρούδης 1991: Π. Ανδρούδης, Παλαιόπυργος Τρικάλων: Ιστορική και αρχιτεκτονική διερεύνηση των βυζαντινών και μεταβυζαντινών ερειπίων και η σχέση τους με το μοναστήρι των Ζαβλαντίων, *Τρικαλινά* 11 (1991) 295-332.
- Ανδρούδης 1994: Π. Ανδρούδης, Οι ναοί του Αγίου Γεωργίου και Αγ. Αχιλλίου στο χωριό Παλαιόπυργος (Ζαβλάντια) Τρικάλων, *Τρικαλινά* 14 (1994) 167-175.
- Ασπρά - Βαρδαβάκη 2003: Μ. Ασπρά - Βαρδαβάκη, Παρατηρήσεις σε σιναϊτικό υστεροκομνηνείο τετράπτυχο, *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', ΚΔ' (2003) 211-222.
- Βοκοτόπουλος 2014: Π. Βοκοτόπουλος, Ο Ξένος Διγενής στην Ήπειρο, *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', ΛΕ' (2014) 143-182.
- Delehay 1954: H. Delehay, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae, e codice Sirmodiano*, Bruxelles 1902 (ανατύπωση Louvain 1954).
- Διονυσίος ο εκ Φουρνά, Ερμηνεία: Διονυσίος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης*, Α' έκδοση υπό Παπαδοπούλου - Κεραμέως Α., Αθήνα 1909, (ανατύπωση Εκδόσεων Σπανού, Αθήνα 1997).
- Georgitsoyanni 1992: E. Georgitsoyanni, *Les peintures murales du vieux catholicon du Monastère de la Transfiguration aux Météores (1483)*, Athènes 1992.
- Γκιολές 1981: Ν. Γκιολές, *Η Ανάληψις του Χριστού βάσει των μνημείων της Α' Χιλιετηρίδος*, Αθήνα 1981.
- Γούναρης 1980: Γ. Γούναρης, *Οι τοιχογραφίες των Αγίων Αποστόλων και της Παναγίας Ρασιώτισσας στην Καστοριά*, Θεσσαλονίκη 1980.
- Γούναρης 1981: Γ. Γούναρης, Οι τοιχογραφίες του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου της Μαυριώτισσας στην Καστοριά, *Μακεδονικά* 21 (1981) 1-75.
- Κουγέας 1949: Σ. Κουγέας, Θεσσαλός στηλοκόπας πρό εκατόν είκοσι πέντε ετών, *ΑΕ* 1945- 47 (1949) 98-115.
- Κωνσταντινίδη 2008: Χ. Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός. Οι Συλλειτουργούντες ιεράρχες μπροστά στην Αγία Τράπεζα με τα Τίμια Δώρα ή τον Ευχαριστιακό Χριστό*, Θεσσαλονίκη 2008.
- Παζαράς 2013: Ν. Παζαράς, *Οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη και η ένταξή τους στη μνημειακή ζωγραφική της Καστοριάς και της ευρύτερης περιοχής (Καστοριά, Μ. Μακεδονία, Β. Ήπειρος)*, αδημοσίευτη διδ. διατριβή, Θεσσαλονίκη 2013.
- Πελεκανίδης 1953: Στ. Πελεκανίδης, *Καστοριά, Βυζαντινά τοιχογραφία*, Θεσσαλονίκη 1953.
- Πελεκανίδης 1973: Στ. Πελεκανίδης, *Καλλιέργης. Όλης της Θετταλίας άριστος ζωγράφος*, Αθήνα 1973.

- Σοφιανός 1992: Δ. Ζ. Σοφιανός, Ο Άγιος Βησσαρίων Μητροπολίτης Λαρίσης (1527-1540) και κτίτορας της Μονής Δουσίκου. Ανέκδοτα αγιολογικά και άλλα κείμενα, *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 4 (1992) 177-282.
- Σοφιανός – Τσιγαρίδας 2003: Δ. Σοφιανός – Ε. Τσιγαρίδας, *Ιερά Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά. Ιστορία - Τέχνη*, Τρίκαλα 2003.
- Σοφιανός – Δεριζιώτης 2011: Δ. Σοφιανός – Λ. Δεριζιώτης, *Η Ιερά Μονή της Υπαπαντής των Μετεώρων. Δεύτερο μισό του 14ου αιώνα. Προσκλητήριο – Ιστορία και Τέχνη*, Αθήνα 2011.
- Subotić 1980: G. Subotić, *L' école de peinture d' Ohrid au XVe siecle*, Beograd 1980.
- Τρεμπέλας 1935: Π. Τρεμπέλας, *Αι τρεις λειτουργίαι κατά τους εν Αθήναις κώδικας*, Αθήνα 1935.
- Τσιγαρίδας 2008: Ε. Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες του Παρεκκλησίου του Αγίου Ευθυμίου (1302/3). Έργο του Μανουήλ Πανσέληνου στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 2008.
- Τσιουρής 2015: Ι. Τσιουρής, Παρατηρήσεις στη ζωγραφική του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου Ραψάνης (1546), *ΑΕΘΣΕ* 4 (2015), τ. Α', 497-508.
- Tsiouris 2016: I. Tsiouris, In the Twilight of an Era: The Frescoes in the Church of the Transfiguration of the Saviour at Dolichi (1516), *Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies* (Belgrade 22 – 27 August 2016), Thematic Sessions of Free Communications, Belgrade 2016, 860-861.
- Χατζηδάκη 1993: Ν. Χατζηδάκη, *Από το Χάνδακα στη Βενετία. Ελληνικές εικόνες στην Ιταλία, 15^{ος} - 16^{ος} αιώνας*, Κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 1993.
- Χατζηδάκης 1986: Μ. Χατζηδάκης, *Ο Κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης. Η τελευταία φάση της τέχνης του στις τοιχογραφίες της Ιεράς Μονής Σταυρονικήτα, Άγιον Όρος* 1986.
- Χατζηδάκης 1995: Μ. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου*, Αθήνα 1995.
- Χατζηδάκης – Σοφιανός 1990: Μ. Χατζηδάκης – Δ. Σοφιανός, *Το Μεγάλο Μετέωρο. Ιστορία και Τέχνη*, Αθήνα 1990.

Εικ. 1 Κάτοψη τειχισμένου συγκροτήματος.
1. Πύργος. 2. Περίβολος. 3. Πυλώνας. 4. Ναός.

Εικ. 2 Εικονογραφικό πρόγραμμα.

1. Παναγία η Βλαχερνίτισσα. 2. Μελισμός. 3. Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος. 4. Άγιος Βασίλειος. 5. Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος. 6. Άγιος Αθανάσιος. 7. Προφήτης Σολομών. 8. Αδιάγνωστος Προφήτης. 9. Άγιος Στέφανος. 10. Ευαγγελισμός. 11. Ανάληψη. 12. Άγιος Ελευθέριος. 13. Άγιος Αχιλλίος Λαρίσης. 14. Άγιος Διονύσιος ο Αρεοπαγίτης. 15. Αδιάγνωστος άγιος. 16. Άγιος Πρόκλος Κωνσταντινουπόλεως. 17. Άγιος Σπυρίδων. 18. Άγιος Μελέτιος. 19. Άγιος Σωφρόνιος Ιεροσολύμων. 20. Αδιάγνωστος άγιος. 21. Ποδέα με κόσμημα.

Εικ. 3 Κόγχη Ιερού.

Εικ. 4 Κόγχη Ιερού. Άγιος Βασίλειος και άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος. Λεπτομέρεια.

Εικ. 5 Ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου.

Εικ. 7 Ο Άγιος Στέφανος.

Εικ. 6 Η Ανάληψη του Χριστού.

Εικ. 8 Οι άγιοι Διονύσιος ο Αρεοπαγίτης, Αχίλλιος Λαρίσης και Ελευθέριος Ιλλυρικού.

Εικ. 9 Άγιοι σε μετάλλια.

ISBN 978 - 618 - 5306 - 20 - 5

Εξώφυλλο: Φίλιπποι, νησίδα Υαλουργείου, ψηφιδωτό Ιπποδρόμου, τέθριππο.

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ / ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ

Π. Π. Γερμανού 38 - Ι. Μιχαήλ 2, 546 22 Θεσσαλονίκη, τηλ.: 2310 264748, 900777, 6946461460
e-mail : anstamoulis@hotmail.com • www.biblionet.gr (Σταμούλης Αντ.) • www.osdelnet.gr (Σταμούλης Αντ.)
• www.stamoulisant.gr